

Президент-биле 1 шак

Айтыры: Бистия өг-бүлөсү шакда-ла өскөрү көжүр деп түнөлдүрүндүрүлүп...

Айтыры: Россия Федерациясынын Президентинин Тыва Республикада төлөөсү О.О. Челбене...

важок багай шынарлы болуп турар.

А.КУУЛАР. Кызыл хоорай, Оюн Күрсөдү кудумчузу.

Айтыры: Бажынысты бузуп көжүр турган. Каян хыналда комиссиясы келген соонда...

Ондар. Кызыл хоорай. Харым: Тыва Республиканы Москва хоорайда доктаамал төлөө чегинде...

Айтыры: "Мемориал" ниетилелине дузадан кадып көөрүнери дилелдиги. Сөөлү үдө баштар черини кегижүнерини аразында...

Дзержинский кудумчузунун 9 дугаар бажыны чурттагылары.

Харым: А.Кууларын көдүрүп турар айтыры, хеври 36 дугаарлыг бажыга хамааржыр хеврилг. Бир эвес ол бажыны хамаарштыр болза, ук бажыны кайнаар-даа көжүрбөс, апаа септелге аждарын чорудар.

Харым: А.Кууларын көдүрүп турар айтыры, хеври 36 дугаарлыг бажыга хамааржыр хеврилг. Бир эвес ол бажыны хамаарштыр болза, ук бажыны кайнаар-даа көжүрбөс, апаа септелге аждарын чорудар.

К. Салчак. Кызыл хоорай.

Харым: "Мемориал" ниетилели канчаар-даа аял кээр, хей ниети организаация болуп турар. Бичанга Президент Административия оларын ажил-херезине холгарлар эргезе чок Амы-хууда болгаш ажил-херек аай-биле тургустунуп турар чорудээлиг айт-тырларын баштар черини кегижүнери ниетилелин дүрүмүгө көрдүгөн и азыраак шийтпирлеп алырын сүмөлээр-дир бис. Бар эвес ниетилелин мурнууан кадыг-бир ажил-агыйжи хемчеглер ап чорудар апара, республиканы Чазак болуп шаабиле материалдыг дузаны чедире апаар.

Дзержинский кудумчузунун 9 дугаар бажыны база-ла өскөрү бузуп көжүрүр хире баксыраваан. Ол бажыны "Жиле" муниципалитет септелге-агаа бүдүрүлгезини балансыныч шийтчит-тияген. Амгы үдө мыла септелге-тудуг аждары чоруп турар.

Айтыры: Кызыл хоорайны үстүдө болгаш Каа-Хем суурнуу бетинде амык черде чурттага бажынарнын туудун туду-рынга чөпшээрелди кым берип турарыл? Херектиң ужуру болза кудумчулар дески эвес болганыдан кандыг-лаа көрүш чок апарган. Чүге дизе суур-лардан көжүрүп эккелгеш, улаштыр тулуп турар бажынарнын даштык хеври, көрүжү канчаар-даа

Фан Че Ир, Тыва Республиканы тудуг талазы-биле Күрүнө комитетиниң доразынын орадакчызы.

Чырык өртемчеге кижичи төртүтүнгөш, ада-мезинге өөрүшкү болгаш чоргоарал болуп, өзүп доругуп келир. Кижиниң салым-чөвөни төрүмелинден тыптып, салгалдан салгалче дамчыр. Бичанга-даа салым-чөвөни сайзыратас болза, дээрде хөрөлдиң хып турган сылдыстың черге өжүп бадары дег, чиде берип болур.

Ольга Хомушкунун башкы мергежиляни күш-ажылыч коктап Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Дар ортумак школаның биология, химия бажыкылап турганыдан эгедээ. Ону Бай-Тайга кожуунун улус өөредилге килдизиниң методиктиг эргелекчиңге аждарын сүмөлээрге, ойталаваан.

башкы мергежиляни чедикшиңерине доктаавайы, чогаалдыч аргаларын дилеп тыварынга чүктүлдүг, тура-соруктуг кижичи. Тээлиниң №1 ортумак школаның эге класс бажыны Бичей Сат-биле Москва хоорайга бир ай дургузуда Вальдорф педагогиказынын аргаларын өөренип чо-

гузунда үрө-түннелдиг аждаалан. Оон күш-ажылыч кожууну улус өөредилге килдизини үнелеп, апаа "Улус өөредилгезиниң тергиани" деп атты тывыскан. Апаа, бажы кижичи болганда, чоргоаралын чорур мен. Бодунун бажы мергежилянде аягыда, ол кожуунун профэвилелдериниң дор-

Салгал дамчаан салым-чаяан

Ольга Хомушкуну кожуунун школаларына методиктиг аждарын эде организаастап ажилдап эгелзэн. Оон баштайгы чогаалдыч базмы Кызыл-Дар ортумак школазын "Улусчу педагогиканы өөредилге-кижи-диге ажилыга аягылаары" деп шенелдени педагогика эртемнериниң кандыда Красс Салчактың удуртулгазы-биле школа коллективиниң бажыларын чогаалдык бөлүү-биле кады эгелзэн. Түннелдери чедиши-кенин болган. Амгы үдө Кызыл-Дар ортумак школы республикада мурнакчы аждыг улусчу педагогиканы төвү апарган. Оон дуржулгазын республиканың өскө школаларын коллективтери келгеш өөренип ап, боттарынын ажилыга аягылап турары өөрүнчү.

рааш келген. Ол-ла школа-нын бири классчаларын ийи бажызы ху-лөп ап, чоргоаралын шенелдени эгелзэн. Оларын күш-ажылыч халас барбаан. Амгы үдө ол класстын өөреникчилери бот-башкарылгалыг, сагылга-чурумуг, мөзү-шынары бүдүштүг, өөреникчи бүрүз бот-башкайлан салым-чаяанын илередиш-тыдан. Оларын аразында чурукчулар, хөжжүм херекселдеринге ойнап билерлер, уран-шевер даш-чонукчулары, танчы-самга сундуулгар бар. Вальдорф педагогиказынын элементилери тыва национал школаларын эге класстарынга аягылаарына таарымчалыг дээр-зини шенелдени түннелде көргүскөн.

газы, хей ниети ажилыга идеякейлиг. Оон уйру-тулгазы-биле Шивилиг аржаанында 25 орунуг пансионаттын туудун доокса, аягылаа кийрег-ген. Кожуунун бажыла-ры чайгы дыштанылга үезинде апаа калыкшылын эккижидип ап турар.

Уениң негелдизи Уени эртин турарын дүргени, окурун, канды көнчүг "мангыр чор" деп чамдыкта элдесипниң, кайгай бээр бис. Сактырга үе чамдыкта оожунап, оон бир кезек болгаш дүргөдөп турар ышкаш сагындырар. Шыныда кандыгыл? Уе миллион, харын мырнын миллиард чыл сонгар-даа, бурун-гаар-даа көр болзувусса, уениң хемчээли тодара-лып тургускан хемчеглер-де мурнай-даа бербейн, озадай-даа бербейн, чангыс шиг-биле санаттын эртин турар. Бичанга бисти кайгайдып, элдесип-сандырып турар чүвө уенин шапкыны эвес, а бүдүмелдиг делегейини шийлишкенин хоойлу-зуун болушкунарын дүргени болуп турар.

Ольга Хомушкуну кожуунун школаларына методиктиг аждарын сүмөлээр-ге, ойталаваан.

дузунун ному — эрте-бу-рунугун болгаш келир уенин Чөөн чүгүнү бистия делегейиниң бойдузунун октаргайнын сайзыралын шинчилзэн эртем. Бо эртемнин кол утказы, кысказы-биле тайылбырлаарга мындаг. Аргы, кылаң сулуг хемчегештин кыжын дошта-лары, арга-арыгын бүрү-лериниң күзүн дүжүп кал-лары, элениң изиг хоидууга кедерге күштүг казыгынын дээриниң кады-нын эртер чыгап, сылдыс-тарже углай дескинери, азарганчы байланын улуг баяк болу бээр, чаш пар оглунун аваан-гыр, кашпагай араатан кылдыр өзери, сүрлүг ээр оглуну уязыдан ужул-гунуптери — бо-ла бүгү бойдузун удур-дедир (изиг-соок, ак-кара, улуг-

Арбитраж суду деп чүл?

Россия Федерациязынга хоойлу хажыдышкынын оон Конституцияны 118 чүүлүгө удуртулга болдуруп, чүгө суд дамчыштыр сайгарар. Судтуң эрге-чагыргы конституциялыг, хамааты, административтиг болгаш кеземче судтарынын ажил-чорудулгаларын түннелдери-биле боттонун турар.

Бо конституциялыг чурум өзүгар арбитраж судтарынын ажилы хамааты болгаш административтиг суд иствелериниң деңнелиг суд эрге-чагыргызы боттандырынын база бир хеври болуп болгаш олар хоойлу өзүгар херек көөр хамааты суд органнынын системазына хамааржыл турар.

раж судтарынын системазын Россияга тургузар арганы берген. Амгы үдө Россия Федерациязында Арбитраж судунун системазында Россия Федерациязын Дээди Арбитраж суду, округтарын федералдыг Арбитраж судтары, республикаларын, крайларын, областарын, федералдыг деңнел-де хоорайларын, автономнуг областарын, автономнуг округтарын арбитраж судтары кирип турар. Тыва Республиканы Арбитраж суду база ол системага хамааржыр. Бистия амыдыралысы-

Арбитраж суду деп чүл? Ол суд органнынын сая-хөгөге хамаарышкан экономикактиг чорудалар болгаш өскө-даа херектер көөр, хоойлу эрге-чагыргызы боттандырыр база бир онзагай хеври болур. Арбитраж судтары аны көөр айтыргалыг (компетентция), экономикактиг

саарылга-биле холбашкан сая-хөгө айтыргаларына хамаарышкан маргылда-лар чарар тускайлаттынган чорудулгалар болур. Тыва Республиканы Арбитраж суду 1992 чылда тургустунган. 1991-1992 чылдарда Россия Федерациязын "Арбитраж судунун дугайында" деп

хоойлузувун болгаш Арбитражтың чорудулга хоойлузувун чындзын (кодекс) хүлээп алдынганы-биле күрүе болгаш албан-херек арбитражынын системазы ажилын соксаткан. Хүлээп алдыган Хоойлу амгы амьдыралдыг негелдеринге дүгжүп турар чач Арбит-

Билдиришкенин канчаар бижирил?

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

чүүлүнүн 2-ги кезезинге дүштүр билдиришкениге даразында чүүлдер айттырлар турар ужурулг. 1. Арбитраж судунун ады. (Билдиришкени кирип турар арбитраж суду). 2. Херекке кирип турар хамаатыларын аттары, фамилиялары, оларын адрестери. Суд чорудулгазын дуржулгазы ийи маргыжыл турар таланы банкыларга хамаарышкан дынадыгарын база негеп турар. 3. Негелдени өртек-үнези (бир эвес негелде өртек-үнеги хамаарышкан болза). 4. Негелдени үндезин тургустунган байдаларын допчулалы. Билдиришкени айттырган негелделер факт-барымдаларга болгаш эрге-хоойлу үндезин-леттинген болуп ужурулг. 5. Негелдени үндезин, шызыткан бадтыккалар. 6. Негелдеги азы маргыштыг ашка-херектин түнү. 7. Хомудакчыны хоойлу-дуга болгаш өскө-даа эрге-гө өй-хемчээл айткан хемчеглерге даанып, салган негелдизи. Бир эвес

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

билдиришкени негекчи азы оон төлзези ат салган турар ужурулг, АЧХ-ниң 47-ги чүүлүгө дүштүр албан-организацияларын арбитраж судунга көрүп турар херезине хоойлу өзүгар азы өскө-даа эрге-гө өй-хемчээл айткан хемчеглер-биле, бадтыккал документи-тер-биле ол херекти сайгаржыр эргезин көр-гүзүп турар органны кирип болур.

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

Арбитраж судунун билдиришкени бижирил деп шийтпирлзэн диңиж силер. Бир эвес сайгартыр айтыры ол судка хамааржыр болза, хоойлу-дүрүм сагылгазы чокка казыткан эргезин камгалаан сонуургалдыг (качыгдан) хуу сайгарлык азы ниети өнү-херектиг организациялар, тускай бүрүткелдиг саарылкчылар билдиришкени кирип болур. Оон ийи күрүенин болгаш хей-ниетини эрге-ажыны камгалаан прокурорлар, күрүе болгаш чер-чер чачырга органны Арбитраж судунун хомудал кирип болур.

билдиришкени негекчи азы оон төлзези ат салган турар ужурулг, АЧХ-ниң 47-ги чүүлүгө дүштүр албан-организацияларын арбитраж судунга көрүп турар херезине хоойлу өзүгар азы өскө-даа эрге-гө өй-хемчээл айткан хемчеглер-биле, бадтыккал документи-тер-биле ол херекти сайгаржыр эргезин көр-гүзүп турар органны кирип болур.

ОНУ ЧОГААТКАНЫ УЛУГ БАЗЫМ

Янзы-бүрү медээлер

(Төмүрү, Эгези 1-ги орымдо).

Экономиктиг болгаш идея-политиктиг кижизилдиге чон ортузунга суртталдаары-биле кады, тыва парлалга культура, уран чогаал, уран чүүл саймралынга озагай улуур ролдуг болган. Тыва чечен чогаалдың төрттүнгени тыва бижиктин төрттүнгени-биле сырын харылзаалыг. Ынчан чаа эгелеп чоран тыва литераторларның баштайгы чогаалдары солун артынаарына парлаттынп эгелээ. Солун тыва бижик-биле парлаттынп эгелээри билек, ооң артынаарына улуг эвес чечен чугаалар, шүлдүктөр, очерктер, шийлер көстүп келгилээ. 30 чылдарың эгезинде "Шын" солунун артынаарына баштайгы тыва тоожу болур "Сам-буканың чугаазы" деп тоожу бөлүк авторлар (Мохоз, Маңдай, Палымбах) парлаан. Ук тоожуна башкыр чогаалчы А.Нухраттың "Хову тоожузу" деп чогаалыңдан үндөйлөп алган. Тыва чечен чогаалдың эгелекчилери С.Сарыг-оол, С.Тока, С.Пюрбю, Б.Хөвөмдей боттарының баштайгы чогаалдары солун артынаарына парлаатыр турганнар. Чаа амыдырал, чаа тургузуз анык авторларны хей-аыт киирип, чаа-чаа темаларыг чогаалдар көстүп эгелээ. Оларның иштинде элээн хей черни найырал, Улуг Октябрь, улуг Ленин дугайында темалар ээлеп турган.

20 чылдарда тыва парлалга моол бижик-биле үнүп турар уеде-ле тыва чечен чогаалдың орасо-мазы көстүп эгелээ. Моол дыл кырынга үнүп турган "Хувискалыт арат" сеткүүлүге нам ажылдакчызы (Топ комитет секретары) Содном-вуд Ленин дугайында шүлүү үгөн. Ол бир дугаар моол бижик-биле парлаттынган тыва шүлүк болур. 1927 чылда Донгак Барыкааның "Март 8 делгерезини" деп шүлүү база моол бижик-биле "Тувагийн үзүн" солунга парлаттынган. 30 чылдар эгезинде тыва бижик-биле үнүп эгелээ "Тыва арат-тың шыны" солунга "Револьвустуг аныктарның ыры", "Кайгамчыктыг интернационал" деп ыры 1926 чылда тыптып келген. Ооң автору, ынчан нам школа-

зынын сургуулу Ондар Седип-оол турган. Ол ыр дораан-на чон ортузунга тарап неперей берген. Ол уеде ыры чогааткан кижини тодардып, сураар чачыл чок турганывдан ол ыр өске тыва ырлар ышкаш улустун ыры бооп артып калган. С.Сарыг-оолдун солунга үнүп келген "Эрге-шөлээ" деп шүлүү дораанна аныктарның ынак ырзын апарган. Ында хостуг эрге-шөлээлиг апарган тыва чогаал улуг Совет Эвилелинч дузазын, чаа чырык амыдыралды алган мактап турар.

Уран-чечен чогаалды суртаалдап, ооң көгжүлдөзүнө улуг-улуг базымнарны кылбышаан, республиканың парлалгазы тыва дылдың хевирлеттинип сайзыраарына улуг идигни берген. Тыва парлалганың сайзыралын өөренип көрүп олурар, оон

Ынчанга 1930 чылда тыва бижиктин тургустунганы тыва журналистиканың сайзыраарына, национал парлалганың улум ийи хөгжүрүгүн, тыва чечен чогаалдың төрттүнгени улуг ролду ойносоң. Тыва бижикти чогаатканы-биле кады Тываның периодиктиг парлалгазы чога эң чок апарган болгаш ол араттарың амыдыралыңче муут кирип, чаа езу-биле чурттар болгаш амыдыралыңа дузалакчып турган.

Солуннар баштайгы ший чогаалдары база көстүп келгилээ. А. Палымбахтың "Тивилээр бис" (уруулар ишизи), "Колхозтун дайзынарнын узуткаал", ол ышкаш С. Токааның, В.Кок-оолдун баштайгы шийлери база солунга парлаттынган.

Солуннар болгаш сеткүүлдер тыва чечен чогаалга ынакчып, ону хөгжүдеринче

кыйгырып, тыва улустун аас чогаалын чыып бижириңче кыйгырып турганнар. Солуннар артынаарына улустун ырлары, тоолдар, жожамыктар, үлегер домактар болгаш тывызыктар көстүгүлөп келгилээ. Уран-чечен таланттарың илередиринге "Шын" солунун чарлааны "Эң эки чечен чогаал дээш" деп мөөрейи улуг ролду ойноан. Мөөрейге дыка хей чечен чогаалга сундулуглар киржи, оларның аразындан сөөлдүредир элээн хей кижичи чогаалчылар болгаш журналистер болуулаш. Эң дээр дээң чогаалдарың солунга парлаан.

Уран-чечен чогаалды суртаалдап, ооң көгжүлдөзүнө улуг-улуг базымнарны кылбышаан, республиканың парлалгазы тыва дылдың хевирлеттинип сайзыраарына улуг идигни берген. Тыва парлалганың сайзыралын өөренип көрүп олурар, оон

Ынчанга 1930 чылда тыва бижиктин тургустунганы тыва журналистиканың сайзыраарына, национал парлалганың улум ийи хөгжүрүгүн, тыва чечен чогаалдың төрттүнгени улуг ролду ойносоң. Тыва бижикти чогаатканы-биле кады Тываның периодиктиг парлалгазы чога эң чок апарган болгаш ол араттарың амыдыралыңче муут кирип, чаа езу-биле чурттар болгаш амыдыралыңа дузалакчып турган.

Солуннар баштайгы ший чогаалдары база көстүп келгилээ. А. Палымбахтың "Тивилээр бис" (уруулар ишизи), "Колхозтун дайзынарнын узуткаал", ол ышкаш С. Токааның, В.Кок-оолдун баштайгы шийлери база солунга парлаттынган.

Солуннар болгаш сеткүүлдер тыва чечен чогаалга ынакчып, ону хөгжүдеринче

га болур хамнар чыжын-көрүлүп турар. че айтанырлар.

Июнь 27-де - Делегейниң аныктар хуву. Ол байырларды республиканың Аныктар комитети болгаш кожууннарда ук комитеттиң төлөөлери онзагай кылдыр өрттирерин планнап турар.

Июль 1-де Совет Тываның 5 чыл аттыг стадионунга аныктарның шуулганы болур. Анаа Россияны болгаш Тываның дээди өөредилге черлерин дооскан студенттериниң база ол ышкаш республиканың школаларың алды болгаш мөңгүн медалың дооскан өөреникчилерин шаңнап-мактаары көрдүлүп турар.

А Танды кожуунун Бай-Хаак сумузуңда аныктар талазы-биле ажил чорулуп турар төп аныктар байырларыңа хамаарышты "Доозукчу-2000" деп спортчу болгаш дыштаныла кежездерин өрттирер.

Июнь 27-ден эгелеп Москваның энергетика институтундун экзаменер хүлээп алыр комиссия боудун ажилын эгелей бээр.

Кызылдың кежеэки школазың дүжериниң кырында келген.

Ынчангаш школаның башкылары ук школага янзы-бүрү чылдарда өөренип чоран доозукчуларын төрөөң школазың хоорай чагырыкчызың бирги оралакчызы В.В.Вусатыйның школың дүжер дугайында айтканыңыңга уурдалыңыңче кыйгырга. Кежеэки школа дүжер бе азы өске бажыңче кежер бе? Ындыг айтканыңга бундерде ук школың башкыларың дүвүредип турар.

Анаа Тыва Республиканы төлээп, Аныктар комитетинде болгаш кожууннарда аныктар-биле ажил чорудар төптерден 6 кижичи киришкен келген. Удавас Бүгү-россияны урууларың Кара далай кыдында "Орленок" деп дыштаныла лагериниң 40 чыл ою болур. Ол лагерге дыштанып четкен урууларың онзагай солун чүүлдер манап турар.

Игорь ДАМДАК

Редакцияга чагаалардан

"БОДУМ БИЛИР МЕН" ДЭЭР

Бо чүүлүмде Хову-Аксы—Элегест аразында чоруп турар пассажирлер автобузунуң дугайында бижип олур мен.

Шынап-ла, шуудан ажилдап турган күрүнө автобустарың ачы-дузазынга Элегесттиң чоңуңа чыгып калган, амыр-шөлөөн турган ийик бис. Хову-Аксы биле Элегест аразында билет өртөө баштайында 10, ооң соонда 15, а амгы үеде 23 рубль турары-биле кады күрүнө автобустарың чолаачылары чоңга элдек, хүндүлөөчөл, а кышкы үеде автобустар ишти чыгыл болгаш бо талазы-биле черле хомудалымыс чок турганын сактып олур мен.

1998 чылдан бээр Элегест суурдан Анатолий Арапчин биле Татьяна ийи хузуңда автобузу-биле Хову-Аксы—Элегест рейстерин үзе кирип халдып туруп бергенер. Автобустарың маршруттарың кожуңу чагыргазың эптинг кылдыр тургузуң, бадылап каан турда-ла, ол чурумуң урөп кирипкениңер. Хову-Аксының пассажир автобузу суурга келгезинде-ле, автобус доктаалыңга халдып келгеш, Хову-Аксыне чоктаар улушту олуртуп алгаш, ашпаар, а рейс автобузу пассажирлер чок, ийи-үш кижичи олуртуп алган чоктап турду. Оң Хову-Аксында база-ла рейс автобузун мурнай бар улусту апкаш, Элегестче шаап бадып кээр, а рейс автобузу база-ла каш кижичи олуртуп алган бадып олурары бо-ла көөр бис. Түңнелинде күрүнө автобузунга бензин, масло өртөөң дуй басыптар орулга кирбейн болганы билдингир-ле баргай.

Анатолий ТОРЛУК.
Элегест суур.

Арып-сидиг, шынчы болуу САГАА (гонорея)

Ишээр аарыларның иштинде эң-не неперейи аары сагаа аарымыз триппер болур. Сагааны гонкокк деп атыг мыкробтар тывыдырлар... Гонкокктар кижиниң организминде дашкыр турда, өлүчүл болур. Олар кургашкандан, хүн хөрдөрдөндөң кончүт коргор. Шапшык черерге, малаңга ол губкага, ол ак тепке гонкокктар элээн хей хүнер иштинде чурттап болулар. Бо аарыг колдууңда-ла эр-хөрдөң харылааны кылган үеде, оон өске бичин уруглар иштинде, эң дүрбүрүнү ажыгланда, дашчып калдар. Гонкокктар кудукту организмни аноа кадык шоралыг картыңга тароп неперээр.

САГАА КАНЧААР ААРЫП ЭРТЕРИЛ? Эр-хөрдөң харылзаа соонда 3-5 хире хонок эртенде, сидик үнүп турар уеде аарышкылыг байдал тыптып, чамдыкта сидик бичини болгаш-ла кыстыгар алаар. Эр, хөрдөң кижиниң кудуку организмниң дашкыр-ногаан иртинг чүүл төктүр. Манаа онзаалап айткы каар чүүл, хөрдөң кижилерге сагаа аарыг эгезинде эгелеп аарышкылыг эвес болгаш бичин суук чүүлдер төктүр. Ындыг таварылаа, хөрдөң кижичи бодунуң аарып чоруурун эскертерип аарып болур. А эр улустар бо аарыгың демдиктерин бир-ле дугаарың да эскерип каар. Аарыг улустар эмгептөөң таварылаа, дыка бетге каданнаашкынар болуп, эр кижилериниң ийи ак бүрөктери, уре хооллайлары хуудуп, ижип, сүүрүңү сидик үнер үдү дугулазы бээр.

Хөрдөң кижиниң уруг савазы ижип аарып, Эр, хөрдөң кижилериниң бо организмни дегдирген таварылаа, ол кижилер уре чок болур. Сидиктер ордан гонкокктар хан-дамыр эртин өске организмге, илаңгыя чүстерже ламчып халдаар. Чүстерже дегдириншик сагааның эң-не айылыг каданнаашкыны болуп, шын эвес эмнеткен таварылаа кижичи инвалид артар. Сагаа хоочурап, аргаашкың соонда ийикке, азы кандыг-бир чылдагааның түңнелинде, аарыг кедереп, хей суук чүүлдер төктүп, айдемдээ эскерлип, эр-хөрдөң харылзаа үезинде аарышкылыг байдалдар тыптып, кижиниң ништи шагшинээ чок бооп, баксырап элээн-не хөлээзиниң апаар.

чөпшээрели чокка аарыг кижичи эмедирин соксадип болбас. Сагааны болдурбазының кол чылдагааны — өг-бүде эвес өске кижилер-биле эр-хөрдөң харылзаа кылып болбас. Душкан-на кижилер-биле эр-хөрдөң харылзаа кылдыры — аарыгың бир непереп турар оруу ол-дур. Сагадан ааран кижичи бүүрү бодунуң эмедип турар эмчиңне ол аарыгың чыдырып алган кижиниң дугайын албан чугаалаар.

Чүге дие ол аарыг кижичи эмгек келбей, өске улустарга аарыгың тарадып чоруп турары коргунчур. Аарыг кижичи бодунуң өг-бүдөзүң кижигүнерин, илаңгыя бичин кыс уругларың эмгекке хынадыры чугула.

Чуртталгада чүү-даа турар, бир эвес таныр-танывас кижичи хобашкан болза, азы күштөң-чазарлаан таварылаа, бичин-даа да дагалзат чокка бистин шээр аарыгың диспансеринге дораан чедип кээп, шинчидип алыры чугула. Азы эп-консунар болунарар, чажыт кабинетке шинчидип ол болур. Ооң ажылаар шагы 8-14 шапка чедер. Аарыгың эрте эмнеп эгелээң тудум, чигээниң чок дээрин чугаала.

Республикада шээр аарыгың ам-даа көвүдөп турары эмчилерин, чоңу дүвүредип турар. Чүге дие чүге-ле мындыг хамчыктың аарыгың бистен ыравас чүге апарды — деп хей-ле айтыргылары салып турары чугула деп санаар мен. Чон ортузунга бо аарыгың дугайын элээн делгеренгей кылдыр бижип, суртаал талыңбыр ажылы чорудары эң-не чугула. РКВД кол эмчи-зи Л.А. Охотникова биле Н. Ондар, өске-даа дерматовенеролог эмчилер Тываның клиниктиг эмнедигер-биле кады дыка хей семнар, лекцияларың техникумнар, школыар, баш-

Июнь 22-де республиканың ИХЯ-ның 75 чыл оюнга турсааткан спортчу маргылдаалар болуп өрткен. Адаа Иптики херектер намызының ажылдакчылары тыва хурешке болгаш хол боозу-биле часпайн адарыңга кужун шенешкенер.

Деңзи айың-биле 64 меге аразыңга болган хурешке 65 килге чедир мөгелерден бирги черни Артыш Монгуш, ийигизин — Рустам Доржу, үшкүзүн—Бораш Дотлаа тустузуңда элээң. 80 килге чедир деңзилег мөгелер аразындан бирги черни Улуг-Хемден Эдуард Доржу, ийигизин — Тандыдан Михаил Оюн, үшкүзүн — Кызылдан Султан Сат олар үлөшкенер. 80 килден өөрү деңзиге бирги черни Улуг-Хемден Мерген Монгуш, ийиги черни — Саид Сандак-Доржу, үшкүзүн — Кызылдан Буян Монгуш алган.

Хол боозу-биле часпайн адарыңга бирги черни Тес-Хемден Шолбан Сарыгбай, ийигизин — Каа-Хемден Сергей Филимонов, үшкү черни — Доржу Кара-Сал тустузуңда элээң.

Хамнарның "Тос-Дээр" шингилелинге чөвүдээ хураал болуп өрткөн.

Адаа ук шингилелдин эргиде турган даргазы Сайлык-оол Канчыр-оолду хамнарның хүлээп алган уставыңга дүүшөк чоруктар кылып турганы дээш ажылыңдан костаан. Ооң орунунга "Тос-Дээр" шингилелдин даргазыңга Ай-Херел Оюнуң соңуңу алган. Ол удавас Италия-кылар билин бедидер институттарга номчааннар.

1998-1999 чылдың сан-чугарагаларың ап көөргө, сагаа аарыгыңдан 1998 чылда 343 кижичи аараан болза, 1999 чылда 464 болган, мынчап кээрге сагаа аарыг көвүдөп турары көсүдүр. Бистин эмнегезинге элээди уруглардан эгелээш, чалыны анык-өскөн оолдар, кыстар 20-29 хар үези шитиг-сааттыг (студентилер) дээш, хар-назы айың-биле кижичи дээр ортузу четкенер, харын мырнай улуг-даа назылыг кырганнарымыс чыдар болгай. Ынчангаш аарыг кижичи болганда, илаң-ла эмедир апарар. Чижик кылдыр амьдыралдан ап көрөлүңер. 2 хар 8 айыг бичин кыс уругну авазы кудуку органның иртингип суук чүүл тектүп турарга, бичин уруглар гинекологунга көргүскөң, анализтиг дужалдырга, сагаа аарыгыг болган. Ынчангаш ала-иңи хынадыр уругрга таварышкан. Аварыг хынаарымыс сагаа аарыгыг болган. Бичин уруг орун-дежеткен, индик, хепсыдан, аяк-савадан, дүңкени горшок дээш, өске-даа чүүлдерден (бичини кижини чурдуу эт-хөрдөңдөңден) чыгышың алганы илереттинген. Ынчангаш авазыңдан аарыгың халдыдып алганы ол болган. Бир анык сааттыг хөрдөң кижичи бистин хары 20 хар, хөрдөңнеңер эмнегезинге анализин дужааптарга, сагааалы болган. Бо аарыгың өвүңү ээзи халдыдып каан болган. Дүжүртүр дээрге бир дугаар бичин кижичи. Ынчангаш эмчиңиң сумезин дыңнап, эмгекке чыдып алгаш эмнедип эгелээң. Ол эр кижичи холбашкан кижиниң база эмнедип уругрга таварыштымыс. Мындыг таварылаа анык эр кижиниң өг-бүдөзүңне шынчы эвези, бичини чаш өпөзүңнүң кадыны бодавзың, өске аарыгыг кижичи-биле холбашканы, шээр аарыгыг көвүдөп турарыңга дугайында билбези, солун, сеткүүлүңнүң чүчүлүгү болуулу, шок ымыдыг багы аарыгыңдан олоп чоруу, арып-сидиг, шинчөл болбос, туруштуг, шынчы, мөзү-бүдүш талазы-биле шымдамыктык болулу.

Июнь ОНДАР.

Шээр аарыгыңга үдүр диспансериниң эмчиңи.

ТР-ның Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүнө комитети 2000-2001 өөредилге чылында дарсазыңда немелде өөредилге

черлеринче абитуриентилерни хүлээп ол тур.

1. Алтайның күрүнениң медицина университетиди: эмнээшкын херээ — 10, педиатрия — 8, стоматология — 2.
2. Красноярскиниң күрүнениң медицина академиязы: эмнээшкын херээ — 10, педиатрия — 8, стоматология — 3, дээди эртемениң эмчи сеестразы — 2.
3. Уралдың күрүнениң юридиктиг академия: юстиция институту — 2, право болгаш предпринимательство — 2.
4. Сибириниң күрүнө академиязы: юриспруденция — 2, башкарыла — 2, экономика — 2.
5. Бурятияның күрүнө университетиди: школа четпээн назылыг урулгарга педагогика болгаш психология — 2, англи дыл — 2, немец дыл — 2, француз дыл — 2, экономика болгаш башкарыла факультет — 4, востоковедение — 4.
6. Барнаулдуң күрүнениң педагогика университиди: история — 1, даштык дыл (немец дыл) — 1.
7. Россияның Г.В. Плеханов аттыг экономика академиязы: экономика — 5.
8. Новосибирскиниң күрүнө университетиди: экономика — 2, экология — 2, филология — 5, социология — 1, математика — 1.
9. Москваның күрүнениң радиотехника болгаш автоматика институту: математика — 1, автоматизация болгаш математика болгаш башкарыла — 1, техника система талазы-биле автоматика болгаш башкарыла — 1.
10. Москваның күрүнениң парлалга университиди: полиграф бүүдүрүлгезиниң технологиязы — 1, парлалга херээ болгаш редакторлары — 1, полиграфия машиналары болгаш автоматизация болгаш комплекс — 1, информатика болгаш башкарыла сайгарылазың автоматичтык системалары — 1, полиграфия бүүдүрүлгезинче экономика болгаш башкарыла — 1.
11. Уралдың күрүнениң педагогика университиди: логопедия — 2, даштык дыл — 1 (англи азы немец дылдар).
12. Томскиниң күрүнениң башкарыла болгаш радиотехника университиди: бүүдүрүлге черлеринче экономика болгаш башкарыла — 2, улутпунуң чылыг энергетиказы — 2, амьдырал херектелгизиниң радиотехника аппаратуразы — 1, автоматичтык система болгаш саналга техниказы — 1, информация камгаланың технологиязы — 2, экология — 4, налог болгаш налог салдышкыны — 5 (2 — хундуксу салыр, 3 — бот-өөредилге).

Читкенин барымдасалаш...

Кызылдың башкы училищениң 1986 чылдың декабрь 29-та дооскан Саяна Сонай-ооловна Сарыларны адынга тывысқан 37 сериялыг, 453395 дугарыг дипломунуң читкенин барымдасалаш, ону күш чок деп санаар.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистин эргим ачавыс Чүүлүм-оол Чылбай-оолович ДОНГАКТЫ сөөлүгү оруунче үдежил, моральдыг болгаш материалдыг дузазың чедирген дээш Тыва Республика, "Шын" солуннарны, ХПТУ-4-тун, рестипрографияны, "Кызыл тудуг" эргилелиңиң коллективтеринге база чоок-кавы төрөдериңиске, кудаларымыска болгаш эш-өөрүвүске четтиргениңиң илеретти-ви.

ШЫН
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чааа болгаш "Шын" солун редакциясының коллективин.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Имисмаа Монгуш, Адың-кыс Монгуш, Уриан Базыр-оол, Сергей Хертек, Тиан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

Солун келбейн барганда даразында телефоннарже долгар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Шингилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны — 3-34-98;
Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парлалам ама.
Тиражи 4699.
Чагыг 68.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоолжудулааның чорудулазыңга контроль болгаш бүрүткелениң Тыва девискээр эргилелине бүрүткелениң.

Бүрүткелтиң дугары—Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшөйн барып болур. Айтыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.